

ENKELE OPMERKINGEN OVER DE GESCHIEDSCHRIJVING VAN DE ARBEIDERSBEWEGING EN HAAR VERHOUDING TOT DE SOCIALE GESCHIEDENIS IN NEDERLAND

Bob Reinalda

De redactie van Groniek heeft mij verzocht in dit themanummer over sociale geschiedenis een stukje te schrijven over de verhouding van de sociale geschiedenis en de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging in ons land. Om maar meteen met de deur in huis te vallen: in nummer 38 van dit onafhankelijk gronings histories studentenblad verkondigen Theo van Tijn en de in de inleiding bij Van Tijns artikel Jan Scheffers de opvatting dat de geschiedenis van de arbeidersbeweging als een deelonderwerp of terrein van de sociale geschiedenis beschouwd moet worden (1). Deze mening is bijvoorbeeld ook de leidse hoogleraar D.J. Roorda toegedaan (2). Daarintegen ben ik van mening dat de geschiedschrijving van socialisme en arbeidersbeweging in ons land geen onderdeel van de sociale geschiedenis is, maar een aparte tak van de geschiedschrijving.

Voordat ik hier nader op inga, eerst een korte opmerking over mijn opleiding (politieke en sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam, met als hoofdrichting de hedendaagse geschiedenis). In zekere zin heeft deze studie mij in een merkwaardige positie gebracht: immers volgens sommige gezaghebbende politikologen ben ik geen politikoloog omdat er te veel geschiedenis in mijn (overigens normale) studiepakket zat, in de ogen van historici daarentegen ben ik weer niet als historicus te beschouwen omdat ik "alleen maar" politieke en sociale wetenschappen, dat wil zeggen te weinig geschiedenis heb gehad. Hier echter wil ik aandacht voor mijn standpunt vragen juist op grond van mijn opleiding aan de indertijd zo genoemde zevente fakulteit - na de tweede wereldoorlog door toedoen en volharding van N.W. Posthumus en Jan Romein tot stand gekomen met de vooropgezette bedoeling geschiedenis en sociale wetenschappen

innig met elkaar te verbinden (3) - en mijn hieruit voortvloeiende bezigheden op het gebied van de geschiedschrijving van de nederlandse arbeidersbeweging. Het samengaan van historische en sociale wetenschappen immers maakt op den duur een multidisciplinaire aanpak mogelijk die voor een goed begrip van de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging noodzakelijk is.

I Opvattingen over sociale geschiedenis

Van de verschillende opvattingen en ten aanzien van de vraag wat sociale geschiedenis is, heeft de zogenoemde engelse de meest algemene betekenis. Deze wordt veelal met een uitspraak van de engelse historicus G.M. Trevelyan getypeerd en komt neer op een algemene beschavings- of kultuurgeschiedenis (4). Op het vasteland van Europa werd aan de sociale geschiedenis een beperktere betekenis toegekend; hierbij kunnen we een duitse en een franse opvatting onderscheiden. Tot ongeveer de tweede wereldoorlog overheerste op het europese kontinent met uitzondering van Frankrijk de duitse opvatting, waarbinnen direkt de nauwe verbinding met "de onderste lagen van de samenleving, met de arbeidersbeweging en het socialisme" opvalt (5). In zijn bekende rapport over de sociale geschiedenis van de nieuwste tijd uit 1950 wijst A.J.C. Rüter er op dat de sociale geschiedenis in Europa "voor het eerst en in hoofdzaak beoefend (is) in geschriften over de arbeiders en de arbeidersbeweging. Zij verschenen in de tweede helft der negentiende eeuw, nog voordat de sociale geschiedenis als min of meer zelfstandige tak van wetenschap was onderkend: er waren op dit gebied sociale historici en sociaal-historische werken avant la lettre." De geschriften over de geschiedenis van de arbeidersbeweging zijn niet alleen van belang omdat de sociale geschiedenis zich daarin voor het eerst gemanifesteerd heeft, maar ook omdat zij

zich daarin heeft "geëmancipeerd". Dit laatste zou volgens Rüter de omstandigheid kunnen verklaren dat "de sociale geschiedenis in de praktijk vrijwel identiek was met de geschiedenis van de arbeidersbeweging" (6). Later zal op de grondslag van deze duitse opvatting, waarin sociale geschiedenis en geschiedenis arbeidersbeweging hand in hand gaan, een veel bredere omschrijving van sociale geschiedenis volgen, maar daarover straks. In de franse opvatting tenslotte bestond de net genoemde beperking tot de onderste lagen en het daarmee verbonden emancipatiestreven niet. In Frankrijk richtten de sociaal-historische onderzoekers hun aandacht immers op alle lagen van de samenleving. Bovendien maakte de sociale geschiedenis er vanaf de vijftiger jaren een ingrijpende ontwikkeling door, waarbij het aksent steeds meer op het onderzoek naar de structuur van de samenleving werd gelegd (7). Zoals te begrijpen vormt voor de sociale geschiedenis in Nederland niet deze franse, maar de duitse opvatting het aanknopingspunt.

II Sociale geschiedenis met als praktijk geschiedenis arbeidersbeweging

Wanneer wij het hierboven reeds genoemde rapport van Rüter uit 1950 en het informatieve overzicht dat B.H. Slicher van Bath in 1961 voor de Sociaal-Wetenschappelijke Raad van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen samenstelde, op dit punt doornemen (8), dan kan niet anders gezegd worden dan dat de geschiedenis van de arbeidersbeweging in Nederland lange tijd een zeer centrale plaats binnen de sociale geschiedenis heeft ingenomen, zo niet de sociale geschiedenis gevormd heeft. Enkele belangrijke momenten en ontwikkelingen uit deze periode wil ik hier aanwijzen. Een bijzonder beginpunt vormt uiteraard de Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland van B. Bymholt uit 1894. Dit was het eerste grote overzicht dat op dit gebied in ons land verscheen. Van dit boek werd onlangs een fotografiese reprint uitgebracht. Baanbrekend was de publicatie in 1902 van Kapitaal en Arbeid in Nederland door Henriëtte Roland Holst - van

Roland Holst - van der Schalk. Ook dit werk is opnieuw verkrijgbaar. Frank van der Goes recenseerde het voor De Kroniek. Hij sprak daarin van een "groot werk", waarmee de arbeidersbeweging over een eigen histories overzicht beschikte, dat bovendien voor de bijzondere kenmerken van de nederlandse eigentijdse geschiedenis een verklaring aanreikte. Volgens hem werd hier voor het eerst gepoogd "den waarachtigen samenhang van het voornaamste dat in de negentiende eeuw gebeurd is, gebeurd ook in den zin van hoe idëeele en sociale gesteldheden er kwamen, begrijpelijk" te maken (9). Binnen en rond de arbeidersbeweging ontwikkelde zich door toedoen van amateur-historici en betrokkenen een traditie van geschiedschrijving, die we terug vinden in talloze brochures, artikelen en gedenkschriften. Daarbij schreven voor mannen als W.H. Vliegen, J. van den Tempel, P.J. Troelstra, J. Oudgeest en anderen forse geschiedwerken. Deze traditie zette zich tot in de jaren vlak na de tweede wereldoorlog voort, en nam daarna af (10).

De academische geschiedschrijving over deze beweging daarentegen kwam slechts zeer langzaam op gang. Het zesdelige werk van H.P.G. Quack uit de jaren 1875 - 1897, dat was "opgesteld met het doel om de bezittende klassen in Holland bekend te maken met de stelsels en personen der socialisten", zoals hij in 1900 aan de belgische socialist Victor Dave schreef (11), hield zich met buitenlandse personen en stelsels bezig en niet met de arbeidersbeweging. De eerste dissertatie over de arbeidersbeweging in ons land verscheen in 1904 (D. Hudig over de nederlandse vakbeweging) de tweede in 1935 (waarin Rüter zowel de spoorwegstakingen van 1903 als de arbeidersbeweging in de daaraan voorafgaande dertig jaar aan "waarachtig historisch onderzoek" onderwerpt (12), en in 1939 verdedigde D.J. Wansink de zijne, waarin hij het ontstaan van de SDAP tot onderwerp "voor een wetenschappelijke studie" genomen had (13).

Naast deze geschiedschrijving van en over de arbeidersbeweging, en hiermee trouwens eng verbonden, ontwikkelde zich een belangstelling voor de geschiedenis van het nederlandse volk,

waarin ook de 'gewone' mensen hun plaats kregen. Voorloper hiervan is het Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland van J. de Bosch Kemper (1851). Dan denk ik aan het hier al even genoemde boek van H. Roland Holst uit 1902, en aan de dissertatie van I.J. Brugmans, De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1925) (14). In 1932 publiceerde N.Tj. Swierstra De geschiedenis van het nederlandse volk in verband met de geschiedenis der menschheid, en twee jaar later verscheen van het echtpaar Romein De lage landen bij de zee. In zekere zin vordrukte dit laatste werk het boek van de zeeuwse geschiedenisleraar J.J. Westendorp Boerma, Twintig eeuwen geschiedenis van het nederlandse volk waarvan in 1948 een tweede druk verscheen. Van het boek van J. de Rek, Van Hunebed tot Hanzestad, is mij het jaartal van verschijnen niet bekend, maar hij (inderdaad, de flaptekst spreekt van 'hij') heeft "een zekere, en misschien niet helemaal te rechtvaardigen, voorliefde voor de naamloze massa die leefde en leed in de schaduw" (15). En onlangs namen P. Offermans en B. Feis deze draad weer op, waarbij zij van de hier genoemde werken jammer genoeg slechts een spaarzaam gebruik maakten.

N.W. Posthumus, die eerder het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief tot stand had bebracht, realiseerde zich welk een bedreiging het fascisme voor de archieven, werken en dokumenten van de Europese arbeidersbeweging betekende. Om deze te redden zette hij met financiële steun van de Centrale Arbeidersverzekerings- en Depositobank in 1935 het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam op, dat op 11 maart 1937 plechtig geopend werd. Op bibliotheekgebied werd daarmee voor Nederland de scheiding doorgevoerd "tussen 'economisch' en 'sociaal', tussen kapitaal en arbeid" (16). Niet alleen bij Posthumus valt de identifikatie van sociale geschiedenis en arbeidersbeweging op, maar ook bij H. Stein. In de inleiding bij het eerste nummer van het IISG-tijdschrift richt deze de aandacht op "jenen Gruppen, die sich in einen schwierigen, das Dasein der Gruppenmitglieder gefährdenden abhängigen Lage

befinden" (17). Een dergelijk begin werkt kennelijk lang door, want in 1968 nog schrijft het IISG in een brochure dat de nadruk op de socialistiese beweging niet een zaak is "of institute policy but of historical growth" (18). Gekonstateerd kan worden dat in het begin van de vijftiger jaren de belangstelling voor de sociale geschiedenis toeneemt (19), en dat daarbij een zekere tweeslachtigheid optreedt. De praktijk blijft op de arbeidersbeweging toegespitst, maar in de theorievorming wordt met een ruimere omschrijving begonnen. In zijn rapport duidt Rüter immers nu de "maatschappelijke groepen en hun onderlinge verhoudingen" als de wezenlijke kern van de sociale geschiedenis aan, wat hij in 1956 nog verder uitwerkt (20). De toegenomen blijkt onder meer uit de in 1953 totstandgekomen Sociaal-Historische Studiekring, die zich tot doel stelde "de geschiedenis van het socialisme en de sociale beweging in en buiten Nederland" te bestuderen. Ook hier is de praktijk die van de arbeidersbeweging, maar "een zekere onbehaaglijkheid" over doel en werkwijze wordt merkbaar. In een begin 1962 gehouden discussie over de vraag wat sociale geschiedenis is, wordt over het "meermalen tijdens de vergaderingen ter sprake gekomen verschil tussen geschiedenis van het socialisme en sociale geschiedenis" gesproken (21). De ruimere theoretiese opvattingen, zowel op Duitse als op Engelse leest, komen in deze discussie ter sprake. Voordat ik op deze verbreding van het begrip sociale geschiedenis binnen de Sociaal-Historische Studiekring inga, eerst iets over de sociale geschiedenis als vak aan de Nederlandse universiteiten.

III Sociale geschiedenis buiten de geschiedenis van de arbeidersbeweging

Volgens Slicher van Bath is de sociale geschiedenis in de uitgebreide zin van kultuurgeschiedenis in Nederland "veel ouder", en heeft verschillende vertegenwoordigers gehad. Maar uit de voorzichtige bewoordingen die hij in zijn overzicht uit 1961 gebruikt, valt af te leiden dat het hier om een beduidend minder sterke traditie

gaat dan bij de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging: "Men zou verschillende werken van Busken Huet en Huizinga hiertoe kunnen rekenen. Als een jong representant van deze school mag de Groninger hoogleraar Baudet gelden" (22). De laatste hield in 1956 zijn inaugurale rede. In een later overzicht noemt Slicher van Bath nog de opvattingen die P.J. Blok er in de negentiger jaren van de vorige eeuw er op na hield (23). Van de zestiger jaren van deze eeuw moet de vooraanstaande plaats van Slicher van Bath zelf genoemd worden. Na zijn overzicht uit 1961 publiceerde hij in 1967 een uitvoerig dedokumenteerd artikel over de theorie en de praktijk van de sociale geschiedenis. Hierin laat hij de sociale geschiedenis die zich tot de arbeiders beperkt als eigenlijk verouderd achter: "Thans rekent men tot de sociale geschiedenis de opbouw van de gehele samenleving op de basis van groepen en de onderlinge relaties tussen die groepen." Hiermee bouwt hij dus voort op Rütters theoretische opvattingen. Zelf spreekt hij over "structurele sociale geschiedenis": "In de sociale geschiedenis wordt de structuur van de samenleving in haar totaliteit en van de groepen, waaruit die samenleving is opgebouwd, bestudeerd" (24). Deze term structurele sociale geschiedenis zal later door de opvolger van de Sociaal-Historische Studiekring een het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis worden overgenomen. Om deze schets van de sociale geschiedbeoefening aan de nederlandse universiteiten af te ronden, noem ik hier nog de discussie over de relatie sociale geschiedenis - sociologie, die in het begin van de zestiger jaren uiterst moeizaam op gang kwam en in 1973 door Roorda in een situatieschets van de sociale geschiedenis verder is uitgewerkt (25), en de discussie die K. Bertels in 1973 op gang bracht met zijn boek Geschiedenis tussen structuur en evenement.

Binnen deze universitaire traditie van sociale geschiedenis wordt de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging, die binnen de sociale geschiedenis eens een zo centrale plaats innam, op een enkele uitzondering na nauwelijks meer gewaardeerd. Wie zoekt naar een plaatsbepaling hiervan nu, treft voornamelijk verwijten aan, zoals

bijvoorbeeld van Roorda ten aanzien van de praktijk van het IISG en de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis: "de eenzijdige beklemtoning door de nawerking van een verouderde definitie is een al even betreurenswaardige zaak als de wat eenzijdige bewerking van dit terrein" (26). Of van H. Daalder, die de bestaande geschiedschrijving van de arbeidersbeweging teveel als "het verhaal van de voormannen" ervaart, terwijl de "hernieuwd-geïntensiveerde studie van de arbeidersbeweging" dreigt op te gaan in "overmatige belangstelling voor hoogoverschatte 'revolutionaire' bewegingkjes van luttele intellectuelen", waarbij "niet doordachte, bezwerende categorieën als: 'de' industrialisatie, 'het' kapitaal" enz. "als vijgeblad" gehanteerd worden (27).

IV Het einde van de Sociaal-Historische Studiekring

De al even genoemde discussie uit 1962 over de verhouding van sociale geschiedenis en geschiedenis arbeidersbeweging binnen de SHS leidt tenslotte tot een zeer opvallende koerswijziging. Voor de ledenvergadering van 11 november 1967, waar karakter en organisatie van de vereniging ter discussie staan, maakt H. Baudet bekend dat het "voor internationale contacten gewenst is de vereniging breder op te zetten en een officiële status te geven. De sociale geschiedenis is niet langer 'onderwerp', maar 'gezichtshoek' ". B.W. Schaper wijst er op dat sociale geschiedenis zich heeft ontwikkeld van bestudering van de geschiedenis van de arbeidersbeweging naar een tak van sociale wetenschap. De Studiekring dient zich daarbij aan te passen ". (28). Deze richting behaalt de meerderheid. Op 9 maart 1968 houdt de Sociaal-Historische Studiekring op te bestaan, en wordt voortgezet door de Nederlandse Vereniging tot Beoefening van de Sociale Geschiedenis. Had het Mededelingenblad van de SHS "generlei wetenschappelijke pretentie", zoals uit de inleiding uit april 1953 te lezen valt, de nieuwe naam NVSG "houdt de pretentie in, dat de vereniging representatief wil worden voor het vak sociale geschiedenis in Nederland", aldus de toenmalige voor-

zitter (29).

De doelstelling van de nieuwe vereniging luidt: "de beoefening en de bevordering van de studie der sociale geschiedenis in de ruimste zin", terwijl de belangstelling blijkens een cirkulaire uitgaat naar "de geschiedenis van sociale structuren en processen; de ontwikkeling van klassen, standen en andere sociale groepen in hun onderlinge verhoudingen; vormen van sociaal bewustzijn; personen die in deze beweging een rol hebben gespeeld" (39). Essentieel nieuw is dus het "verlangen om de sociale geschiedenis meer structureel en volgens internationaal aanvaarde opvattingen te bedrijven" (31).

In een nota van de NVSG uit 1973 wordt aan de wijze waarop deze verruiming van het terrein in zijn werk moet gaan, aandacht besteed: "Het ligt in de rede dat geleidelijk aan te doen, uitgaande van de bestaande traditie van het verenigingswerk." Voor de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging betekent dit ondermeer dat de klassenstrijd, "een kwestie van minstens twee partijen en van hun onderlinge verhouding", zodanig gezien moet worden "z6 dat op beide partijen evenveel licht zou vallen" (31a). Deze zelfde neutralisering van de klassentegenstellingen vinden we terug in het eerste nummer van het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis (mei 1975), dat het oude in eigen beheer uitgegeven Mededelingen-blad vervangt: "de geschiedenis van de arbeidersbeweging staat niet op zich zelf. Tegenover en naast arbeiders staan ondernemers en andere groepen in de samenleving. Het handelen van de ene groep moet voor een deel verklaard worden uit dat van andere groepen" (32). Ook Th. van Tijn, van eind 1967 tot eind 1975 voorzitter van de NVSG, staat op dit standpunt. In zijn Groniek-artikel spreekt hij over "geschiedschrijving van de arbeidersbeweging opgevat als moderne sociale geschiedenis". Daarbinnen ziet hij de vakorganisatie niet langer als de meer omvattende klasse-organisatie, maar enkel als "een verkoopkartel van de arbeidskracht in een bepaalde bedrijfstak of een onderdeel daarvan" (33).

In het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis ontbreken de namen van de Mededelingen-blad -

redakteuren G. Harmsen en A. Mellink. Als uitvloeisel nog van hun beleid in het Mededelingen-blad nam de arbeidersbeweging in de eerste nummers van het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis een aanzienlijke plaats in. Verwacht mag echter worden, dat met de ontwikkeling van de moderne, structureel beoefende sociale geschiedenis dit aandeel zal afnemen.

V Het Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland

Naar mijn mening is de verschijning van het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis voor de historische en sociale wetenschappen in ons land een belangrijke aangelegenheid. Ondanks de bezwaren die tegen de hierin gehanteerde opvatting over sociale geschiedenis aan te voeren zijn, markeert deze verschijning immers de groei die de sociale geschiedenis hier doorgemaakt heeft. Voor de moderne, structureel beoefende sociale geschiedenis is een grondslag gelegd, waarop met het inlopen van de achterstand die de sociale geschiedenis aan de nederlandse universiteiten heeft, voortgegaan kan worden.

Behalve de hierboven behandelde ontwikkeling verdient een tweede onze aandacht, en wel een die bij de vroegere praktijk van de sociaal geschiedenis aansluit. Al bij de koerswijziging van de Sociaal-Historische Studiekring in 1968 werd door enkele leden gedacht aan een aparte werkgroep voor de bestudering van de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in ons land. In 1969 kwamen in Amsterdam, Groningen en Nijmegen werkgroepen tot stand, die hun aandacht inderdaad zo richtten (34). Van deze bestaat de amsterdamse nog steeds; de beide anderen bleken voorlopig niet levensvatbaar. Aan deze groepen namen vooral zij deel, die in de studentenbeweging actief waren. Een gegeven waarvan het gewicht in verschillende opzichten niet onderschat mag worden. Ik noem hier slechts de belangstelling die de studentenbeweging voor de opvattingen en het optreden van socialisme en arbeidersbeweging aan de dag legde. Verder besteedden veel studenten hieraan individueel, maar soms ook

gezamenlijk, aandacht in het kader van een te schrijven kandidaats- of doctoraalskriptie. Deze skripties geven wellicht ook enige indikatie van de omvang van deze belangstelling; zelf weet ik van een goede 220 skripties die de afgelopen jaren geschreven werden over de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland. Een andere indikatie van deze belangstelling (en de ontwikkeling daarin) is te vinden in het fonds van bijvoorbeeld de Socialistische Uitgeverij Nijmegen. Als laatste neem ik het Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland, waarvan in september bij deze uitgeverij het eerste nummer verschijnt. Dit Jaarboek is te beschouwen als het resultaat van zowel de hier genoemde tweede ontwikkeling als van een bezinning op de koerswijziging van de SHS/NVSG.

In de inleiding van dit eerste nummer van het Jaarboek arbeidersbeweging worden de verschillen die de redactie tussen de door haar voorgestane geschiedschrijving arbeidersbeweging en de structureel beoefende sociale geschiedenis ziet, uiteengezet. Van deze noem ik de andere opvatting over sociale geschiedenis. In 1972 omschreef J. Giele deze als "de geschiedenis van maatschappelijke ongelijkheid c.q. onrechtvaardigheid". Centraal staat daarbij het bestuderen van het bewustworden van en het verzet tegen deze ongelijkheid en onrechtvaardigheid." In een dergelijke opzet diende volgens Giele het aksent verlegd

te worden "van onderzoek naar de structuur van de samenleving, naar onderzoek naar de processen van verandering en de sociale beweging die daarmee nauw verbonden is" (35). In het Jaarboek arbeidersbeweging wordt het aksent inderdaad zo en in samenhang met de dynamiek van de sociaal-ekonomiese structuur geplaatst. "Anders dan de sociaal-structurele geschiedschrijving richt de geschiedenis van de arbeidersbeweging zich echter juist op de gebeurtenissen (evenementen) en op de beweegredenen, ideeën en handelingen der mensen, maar het plaatst deze binnen de maatschappelijke totaliteit en gaat na welke speelruimte er is voor bewust kollektief ingrijpen. Bij dit ingrijpen gaat het om het doorbreken en overstijgen van de bestaande kapitalistische verhoudingen." De redactie beschouwt de geschiedenis van de arbeidersbeweging niet als een deelgebied van de sociale geschiedschrijving: "Was dit wel zo dan ging het om de toepassing van dezelfde methodologie op een beperkt terrein." Gezien de aandacht echter voor én de gebeurtenissen én de sociaal-ekonomiese dynamiek vereist deze een multidisciplinaire aanpak. "De ekonomiese geschiedenis is voor haar van niet minder belang dan de sociale. Bovendien zijn bij dit genre politikologische parlementaire, partij-politieke, staats- en arbeidsrechtelijke, organisatie- en arbeids-sociologische, sociaal-filosofiese en ideeën-historiese momenten met het biografiese onderling nauw verweven."

Noten.

1. Th. van Tijn, Over de geschiedschrijving betreffende de arbeidersbeweging in Nederland. in: Groniek, nr. 38, mei 1975, p.18; resp. p. 17.
2. D.J. Roorda, Sociale geschiedenis: een situatieschets. in: J. van Herwaarden (red), Lof der historie. Opstellen over geschiedenis en maatschappij. Rotterdam 1973, p. 75 (noot 8).
3. Vgl. F. Bierlaagh, Het zwevende begin van de zevende fakulteit. (Amsterdam, 1972).
4. "Social history might be defined negatively as the history of a people with the politics left out." G.M. Trevelyan, English social history. London 1942, p. VII.
5. J.J. Giele, Naar een nieuwe sociale geschiedenis. (gestencilde uitgave van het Dokumentatiecentrum voor Nieuwste Geschiedenis. Amsterdam, 1972), p. 4.
6. A.J.C. Rüter, Sociale geschiedenis van de nieuwste tijd. Rapport. in: Idem, Historische studies over mens en samenleving, Assen, 1967. p. 5.
7. Giele, a.w., p. 6.
8. B.H. Slicher van Bath, De beoefening der sociale en ekonomische geschiedenis in Nederland. Een informatief overzicht. Stencil Amsterdam 1961. p. 2 en 7
9. F. van der Goes, in: De Kroniek, 10 I, 1903. p. 10.
10. Vgl. G. Harmsen, Ideeën en beweging. Bibliografische aanwijzingen bij de studie en

het onderzoek van de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland. Nijmegen, 1972.

11. De brief is afgedrukt in: Mededelingenblad van de Sociaal-Historische Studiering, nr. 7, december 1955, p. 6-7.
12. A.J.C. Rüter, De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland. Leiden, 1935, p. VII.
13. D.J. Wansink, Het socialisme op de tweesprong. De Geboorte van de S.D.A.P. Haarlem, 1939. p. VII.
14. Vgl. ook P.J. Bouman, Het nog steeds ontbrekende vervolg op Brugmans' dissertatie. Ontwerp voor een interdisciplinair onderzoek naar de geschiedenis van de nederlandse arbeidersbevolking. in: Bedrijf en samenleving. Alphen aan de Rijn, 1967. p. 17-23.
15. J. de Rek, Van Hunebed tot Hanzestad. Baarn, z.j. p. 5.
16. J.M. Welcker, Veertig jaar Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (1935-1975), in: Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, nr. 3, december 1975. p. 376.
17. H. Stein, in: International Review for Social History, 1e jrg., nr. 1, p. 6.
18. International Institute of Social History Amsterdam. History and activities. Assen, 1968. p. 7.
19. Uit het werk van dr. J. Presser, Amsterdam. 1969. p. 120.
20. Rüter, Rapport, a.w., p. 7; in 1956 spreekt hij over de geschiedenis van groepen, standen en klassen, afzonderlijk en in hun onderlinge verbondenheid (vert. Slicher van Bath). vlg. Historische studies, a.w., p. 14.
21. Mededelingenblad, nr. 21, oktober 1962, p. 5.
22. Slicher van Bath, a.w., p. 2 en 7; kursivering van mij, B.R.
23. B.H. Slicher van Bath, Theorie en praktijk in de economische en sociale geschiedenis. in: A.A.G. Bijdragen 14, Wageningen 1967. p. 207.
24. Slicher van Bath, Theorie en praktijk, a.w., p. 106-107.
25. Roorda, a.w., p. 66 e.v.
26. Roorda, a.w., p. 75 (noot 8).
27. H. Daalder, Moderne politieke wetenschap en het nut van de geschiedenis. in : Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, deel 90 afl. 2. 1975. p. 240 en 242.
28. Mededelingenblad, nr. 34, juli 1968. p. 3.
29. Mededelingenblad, nr. 34, juli 1968. p. 8.
30. Geciteerd in: Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, nr. 1, mei 1975. p. 3; de toevoeging over sociale structuren en processen is van A. Baljet afkomstig, vgl. Mededelingenblad, nr. 34, juli 1968. p. 13.
31. Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, nr. 1, mei 1975. p. 3.
- 31a. Mededelingenblad, nr. 44, november 1973. p. 102; kursivering van mij, B.R.
32. Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, nr. 1, mei 1975. p. 3-4.
33. Van Tijn, a.w., p. 18 en 19.
34. Vgl. Mededelingenblad, nr. 41, mei 1972. p. 33-36.
35. Giele, a.w., p. 20.